

De protestantse traditie, en haar tegoed

Studiedag 'De protestantse erfenis' – 15 november 2014 - in de Shalomkerk

Inleiding

In de Vorming & Bezinningskrant als ook in 'Samenklank' zag u mijn lezing aangekondigd als 'Het tegoed van de protestantse erfenis'. Daar gaat mijn verhaal ook zeker over, maar bij nader inzien – beter gezegd, bij mijn voorbereiding op vandaag – leek me dat wel heel erg snel te gaan. Ik bedacht me dat ik toch eerst iets zou moeten zeggen over de protestantse traditie als zodanig, voordat ik het over het tegoed kan hebben. Vandaar dat ik de titel van mijn lezing iets gewijzigd heb, en wel in: 'De protestantse traditie en haar tegoed'.

Mijn verhaal bestaat uit drie delen: Ik wil beginnen – en ik doe dat een stuk uitgebreider dan in de andere twee delen – met het schetsen van die protestantse traditie (1). Daarna wil ik kort iets zeggen over hoe we ons op dit moment tot die protestantse traditie verhouden (2). En ten slotte wil ik iets zeggen over het tegoed of anders gezegd, wat ik in die protestantse traditie als waardevol beschouw, waardevol om ook tegenwoordig vast te houden (3).

1. Een eerste schets van het protestantisme

De reformatie

Laat ik dan beginnen met het plaatsen van de protestantse traditie binnen het geheel van het christendom. Het protestantisme is één van de drie grote stromingen: rooms-katholieke kerk, oosters-orthodoxe kerken en protestantse kerken.

We mogen dan wel spreken van het protestantisme als één stroming binnen het christendom, tegelijkertijd is het ook duidelijk dat dat protestantisme weer uit tal van onderstromen bestaat. Als ik de vier belangrijkste moet noemen: (1) het lutheranisme: de evangelisch-lutherse kerk, (2) het anglicanisme: de anglicaanse kerk, (3) het calvinisme, ook wel het gereformeerd protestantisme genoemd: de protestantse kerken en (4) het anabaptisme: de doopsgezinde beweging.¹ Ze vinden allemaal hun oorsprong in de Reformatie of Hervorming. Zo wordt de periode aangeduid aan het begin van de 16^e eeuw, nu zo'n 500 jaar geleden. In die Reformatie liggen de wortels van protestantisme. Begonnen als een reactie tegen leerstellingen en praktijken in de middeleeuwse westerse kerk in West-Europa.

Wat er met het woord 'reformatie' nu precies bedoeld wordt, laat zich niet zo eenvoudig vaststellen. Luther gebruikt het woord zelf wel, maar hij doet dat heel zelden. Hij gebruikt het bij zijn eerste openbare optreden. Dan zegt hij: 'De kerk heeft een hervorming nodig, die niet uitgaat van een mens, de paus, en ook niet van een aantal kardinalen, maar van de hele christenheid, ja die uitgaat van God alleen.'

Waar het bij deze hervorming omgaat, is om terugkeer, om zuivering, om herstel van een vroegere situatie. Hervorming gaat om omvorming, om terugkeer naar de vorm van christendom zoals die bedoeld is, terug dus naar de oorspronkelijke vorm.

We zullen dat woord hier in Nederland in de naam van twee kerken terugzien: de *Hervormde Kerk* en de *Gereformeerde Kerken* in Nederland.

Het kernmoment

Wat vormt nu het hart van de reformatie? Is er ook een kernmoment aan te wijzen? Jazeker! Leven we nu in de herfst van 2014, dan moet u weten dat exact 500 jaar geleden, in de herfst van 1514 Maarten Luther tot zijn belangwekkende inzicht kwam dat hij zo verwoordde: 'Toen begon ik te begrijpen dat de rechtvaardigheid van God diegene was, op grond waarvan de rechtvaardige leeft van Gods geschenk, namelijk uit het geloof, en dat dit de bedoeling is, dat door het evangelie de rechtvaardigheid van God geopenbaard wordt, namelijk de passieve rechtvaardigheid, waardoor ons de barmhartige God rechtvaardigt door het geloof, gelijk geschreven is: de rechtvaardige zal uit het geloof leven.' Dat was een inzicht dat hij opdeed bij zijn studie van Paulus' brief aan de Romeinen, in de periode dat hij als hoogleraar was aangesteld om college over de Bijbel te geven. Die brief van Paulus aan de Romeinen heeft binnen het protestantisme altijd een belangrijke rol heeft gespeeld.

¹ Van latere origine zijn de pinksterkerken en de evangelische beweging.

Het woord 'protestant'

Met een speciale gebeurtenis in die geschiedenis van de Reformatie is ook de naam 'protestant' gegeven. Het woord is afgeleid van het Latijnse woord *pro-testari*, wat 'publiekelijk ('pro' = 'voor (het front van)'), 'in het openbaar') verklaren' of 'getuigen' betekent. Dit werkwoord verwijst naar een gebeurtenis tijdens de Rijksdag van Spiers in 1529. De lutherse vorsten en steden verklaarden toen ten overstaan van de roomse keizer Karel V dat ze het niet eens waren met de besluiten om de godsdienstvrijheid terug te draaien en dat ze deze besluiten niet zouden uitvoeren. Wat ze deden, was tegen het besluit van de keizer een plechtige protestatie indienen. Het woord ('protestatie') mag dan letterlijk betekenen 'een openbare verklaring', maar er zit ook het element in van 'tegenspraak', zoals in ons woord 'protesteren' ook nog steeds aanwezig is. Die verklaring werd later bekend als het *Protest (!) van Spiers*. Dat leidde tot de benaming *protestant*, die sindsdien deze christenen zou onderscheiden van de rooms-katholieken.

Dat laatste brengt me tevens op een belangrijk aspect van het protestantisme, dat het in eerste instantie een tegenbeweging is geweest, een tegenbeweging tegen de gang van zaken in de rooms-katholieke kerk, en later niet alleen tegen een bepaalde gang van zaken in de rooms-katholieke kerk, maar tegen de rooms-katholieke kerk als zodanig, tegen de leer, de praktijken en tegen de ambtelijke en kerkelijke structuur.

Dat we daarvan nog niet altijd vrij zijn, van dat anti-katholieke kan zich soms heel onverwacht manifesteren, zoals laatst m.b.t een kerkdienst, waarin er iets gebeurde waarvan iemand zei: 'Dat is katholiek'. En dat deugde niet, én dat hoorde niet in een protestantse kerkdienst, zo kon je achter die woorden beluisteren.

Het beeld van de protestantse traditie

Ik zal het u maar eerlijk zeggen, maar ik vond het nog niet zo eenvoudig om de beginlezing te verzorgen, juist ook omdat 'het protestantisme' zo breed is. Hoe pak je dat nu aan? In twee stappen doe ik. De eerste is: wat is nu het allereerste beeld van het protestantisme. Wat komt er allemaal bij je naar boven, als je aan de protestantse traditie denkt?

* Bij mij waren dat allereerst namen, een lijstje met namen. Te beginnen natuurlijk met Luther, Maarten Luther (1483-1546) en direct daarna Calvijn, Johannes Calvijn (1509-1564) als de twee grootste reformatoren, maar ook andere namen komen dan naar boven: Ulrich Zwingli (1484-1531), Martin Bucer (1491-1551), Philipp Melanchthon (1497-1560). Zijn de voornamen van de eerste twee alom bekend, dat is minder het geval bij de drie andere. Daaraan is ook af te lezen dat zij toch wat minder bekend zijn dan de andere twee.

* Het zijn niet alleen namen van bekende personen, maar ook plaatsen waar een protestant ogenblikkelijk aan zal denken: Wittenberg – u zegt daar direct bij: 'slotkapel' – , Erfurt en de Wartburg. Plaatsen die allemaal met Luther zijn verbonden. Erfurt: in het bijzonder vanwege het klooster waar hij is ingetreden: dat van de augustijner heremieten. Wittenberg, waarheen hij in 1511 definitief werd overgeplaatst en de rest van zijn leven gewoond heeft. En de Wartburg bij Eisenach waarheen hij werd overgebracht na het edict van Worms (1521), toen hij vogelvrij werd verklaard. Andere plaatsen: Genève, als de plaats die met Calvijn verbonden is. Ook Straatsburg is een plek die een bijzondere rol heeft gespeeld. En moet je hier in Nederland een plaats noemen, dan denkt u en dan denk ik aan Dordrecht, met zijn bijzondere synode in 1618-1619, en zijn Dordtse leerregels.

* Gaat het om geloofswoorden die karakteristiek zijn voor het protestantisme, dan moet ik allereerst noemen: de rechtvaardiging door het geloof alleen. Dan gaat het om woorden als zonde en genade, schuld en vergeving; niet minder belangrijk zijn woorden als redding/verlossing en kruis. Het zijn zaken die Luther sterk naar voren heeft gebracht; hij had ze in het bijzonder opgedaan bij zijn lezing van Paulus' brief aan de Romeinen.

Ze komen in de klassiek-reformatorische liturgie terug, helemaal aan het begin van de dienst: met de schuldbelijdenis, de genadeverklaring, en daar bleef het niet bij: daarna kwam het leven in de dankbaarheid, met de lezing van de wet. Het is vooral daardoor dat deze woorden zo diep in de protestantse ziel zijn afgedaald.

De protestantse erfenis

Ik wil met u nog wat nauwkeuriger kijken, mijn tweede stap. Wat is nou karakteristiek voor de protestantse traditie?

- Dan moet je allereerst de centrale plaats van de Bijbel noemen. 'Terug naar de bronnen', dat was kenmerkend voor het humanisme, met Erasmus daarin als centrale figuur. In de Reformatie was die bron

de Bijbel. Dus terug naar de Bijbel. In die tijd was dat de Vulgaat, de Latijnse vertaling van de Bijbel. In Luthers leven en ook in dat van Calvijn heeft de Bijbel een hele grote rol gespeeld. Eindeloze serie commentaren hebben zij geschreven. En het is die intense studie die hen tot tal van nieuwe inzichten bracht.

De Bijbel was de *norma normans*, de fundamentele norm voor het christelijk geloof, voor het christelijke leven en voor de christelijke kerk. Het brengt mij bij de u vast allen bekende, Latijnse woorden: *sola scriptura* oftewel de Schrift alleen. De leus klinkt antithetisch, en is zo ook bedoeld. In de rooms-katholieke traditie draait het niet alleen om de Schrift, maar is er daarnaast ook de traditie. En het is daartegen dat de protestantse traditie zich keert. Alleen de Schrift is bron en norm voor geloof, leven en kerk, niet ook de kerkelijke traditie

Dat mag dan de leus zijn: *sola scriptura*, maar of dat in de praktijk ook echt het geval is, moet je je toch ook wel afvragen:

(1) We mochten de traditie dan afwijzen als van heilsbelang. In de loop van de protestantse traditie kreeg diezelfde protestantse traditie toch ook wel heel erg veel gezag, in het bijzonder zijn dat de drie belijdenisgeschriften: de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels. Ze moesten zelfs onderschreven worden, als je predikant wilde worden, maar ook als ouderling of als diaken.

(2) Een tweede punt. Je zou verwachten dat dan ook heel de Bijbel zou mogen meespelen, maar zo was het toch ook weer niet, tenminste niet bij Luther. Zo had hij helemaal niks met de brief van Jacobus, die hij 'een strooien brief' noemde, maar ook met sommige passages uit het Lucasevangelie had Luther niks. Kortom, men selecteerde toch ook uit diezelfde Schrift. Kortom, de leus *sola scriptura* was fraaier dan de werkelijkheid.

Ik moet in dit kader op nog een ander aspect wijzen, en wel dat van het gezag van de Schrift. Daaronder moest elke gelovige zich stellen: onder dat gezag, van de Schrift. En ook dat had een 'rooms-katholiek tegenover', en wel dat van het pauselijk leergezag. De paus die bepaalt hoe het in de kerk eraan toegaat, hoe er geloofd en geleefd moet worden.

Die centrale plaats van de Schrift in het protestantisme is ook weer in de kerkdienst te zien, met de Dienst van het Woord als centraal moment in de protestantse traditie, waarbij de preek als verkondiging van het evangelie van heil en redding het hart vormt.

- Dat brengt mij direct bij een ander, uitermate karakteristiek element van de protestantse traditie. Je kunt dat element benoemen met een woord dat met name bij Luther een belangrijke rol speelt: het woord 'geweten'. Ik kan het ook anders zeggen. In de protestantse traditie staat er niets of niemand tussen God en jou. Geen paus, en geen kerk. Het eigen geweten is altijd de hoogste rechter. Dat zorgt ook voor de grote nadruk die in de protestantse traditie ligt op de persoonlijke relatie die jij met God hebt. En dan dus ook op het persoonlijk geloof. Waar het in de rooms-katholieke traditie meer om de kerk draait, die in het bezit is van het heil en de heilsmiddelen, daar draait het in het protestantisme veel meer om de persoon en om het persoonlijk geloof.

- Een derde belangrijke element vormt de *kerkstructuur*, althans als het om onze protestantse kerken gaat. Binnen de rooms-katholieke kerkstructuur bestaat een hiërarchie met priesters, bisschoppen en de paus: de zogenaamde episcopale structuur. In het woord 'episkopos' hoort u het woordje 'bisschop' terug. De paus, de bisschop en de priester bepalen de lijn. Binnen twee onderstromen van het protestantisme, het lutheranisme en het anglicanisme komt deze episcopale structuur in iets gewijzigde vorm terug, maar binnen het calvinisme heeft men niet echt gekozen voor een democratische kerkstructuur; daar kent men de presbyteriale kerkstructuur. Dat woordje 'presbyteriaal' mag dan te maken hebben met 'presbyter' (= ouderling), maar het gaat nog meer om het *presbyterium* oftewel de kerkenraad. Het draait in deze kerken om de plaatselijke kerkenraad. Die heeft het voor het zeggen, en in navolging daarvan draait het om de andere nivo's, regionaal en landelijk ook steeds om die kerkelijke vergadering (classis en synode), die steeds zijn samengesteld uit leden van de eerdere vergadering.

- Niet minder kenmerkend voor het protestantisme is de visie op het *ambt* en op de *sacramenten*. In de Reformatie is het aantal sacramenten terug gebracht tot twee: doop en avondmaal, waar Luther de biecht als derde sacrament graag ook nog gehandhaafd wilde zien. De andere vijf werden als niet in overeenstemming met het bijbels getuigenis geschrapt: het heilig vormsel (vgl. met onze openbare geloofsbelijdenis), het huwelijk, de ziekenzalving, de biecht en de priesterwijding.

Leg je avondmaal en eucharistie naast elkaar, dan bestaat er niet alleen in visie een groot verschil: viering van het misoffer tegenover gedachtenismaaltijd, maar ook de plaats die dit sacrament in beide tradities inneemt, is erg verschillend. Waar de eucharistie het hart vormt van de rooms-katholieke liturgie en

leven, daar neemt het avondmaal een veel bescheidener rol in. Vroeger vier keer in het jaar, tegenwoordig vaker: een keer in de maand, maar nog steeds een gebeuren dat iets van schroom oproept.

Kijken we naar het ambt, dan moet je zeggen dat het ambt van de priester bij de katholieken sacramenteel is en celibatair, het ambt van predikant bij de protestanten is dat niet, is niet-sacramenteel en ook verenigbaar met het huwelijk. De predikant is allereerst dienaar van het goddelijk woord, de priester is veel meer bemiddelaar, bemiddelaar van het heil; vandaar het sacramentele karakter van het priesterambt.

- Er mag nog heel wat meer te zeggen over de protestantse erfenis, maar voor een aspect wil ik nog aandacht vragen, eigenlijk zijn het meer elementen, maar ik breng ze nu bijeen. Want binnen die protestantse traditie heeft ook het aspect van het onderricht altijd erg centraal gestaan. Dat gebeurde al van jongs af aan: we kregen de bijbelse verhalen vroeg bijgebracht, maar ook de leer die met name tot ons kwam in de vorm van de drie geloofsbelijdenissen. We kenden de catechisatie, de catechismuspreken over geloof, gebed en gebod. Die aandacht voor leer, onderricht, vorming verklaart voor mijn gevoel ook wel het nogal rationele karakter van de protestantse geloofstraditie. Er mag dan altijd een grote nadruk zijn gelegd op het geloof, maar dan toch vooral ook op het geloof als het aanhangen van bepaalde geloofsvoorstellingen. En het heeft ook nogal eens tot fikse en scherpe debatten geleid. Ooit in het verleden al, in wat ‘de godsdienstgesprekken’ zijn gaan heten, maar ook veel later, tot in de zeventiger jaren van de vorige eeuw in de Gereformeerde Kerken rond Kuitert, Baarda, Wiersinga en Den Heijer.

2. Plaatsbepaling van het protestantisme

Ik kom bij mijn tweede punt. Waar staat het protestantisme op dit moment?

Dan kan je allereerst zeggen dat het ook echt een eigen, zelfstandige stroming is. Daarmee bedoel ik te zeggen dat het in het verleden een stroming was die sterk ‘antipaaps’ was. Dat zijn we grotendeels kwijt, hoewel het protestantisme toch altijd wel iets heeft gehouden van ‘zich verhouden tot de rooms-katholieke traditie’. Maar daarnaast hebben we ons toch ook wel laten beïnvloeden door diezelfde rooms-katholieke traditie. In de loop der tijden hebben we ontdekt dat de rooms-katholieke kerk toch allerlei waardevolle elementen bevatte. Dat betreft in het bijzonder het rijke arsenaal aan katholieke rituelen en tradities (het gebruiken van kaarsen – met de paaskaars in het bijzonder –, de biecht, de ziekenzalving, het kloosterleven).

We constateerden eerder een centrale plaats en rol voor de Bijbel. Niet alleen met het oog op de verkondiging, maar ook om de dingen van de kerk aan af te meten. Alles moet bijbels zijn: de kerk, het ambt, het geloof. Dat moet een bijbelse verworteling hebben. Dat is nog steeds een belangrijk aspect, maar tegelijkertijd mag er binnen die protestantse traditie ook wel wat meer ruimte zijn, mag het allemaal wel wat lossier van die Bijbel zijn. We willen ruimte voor onze eigen gedachten en ideeën, en in het bijzonder ook voor onze eigen ervaringen. De voeding vond vroeger via de bijbelse verhalen plaats, dat is tegenwoordig in mindere mate het geval.

Ik kom bij mijn derde en laatste punt: de protestantse geloofsvisie, resp. geloofsleer. Die was sterk door de brieven van Paulus bepaald, in het bijzonder door de Romeinenbrief. Kortom, die geloofsvisie is sterk paulinisch. Ook hier doet zich dezelfde tweekantigheid voor die ik ook terugvond bij de vorige twee punten. Want aan de ene kant vinden we daarin wel een stuk van onze identiteit. Dat genade, zondaar en rechtvaardig zijn, vergeving, schuldbelijdenis belangrijke begrippen zijn, helemaal ontkennen doen we het, maar velen hebben daar niet die existentiële band mee die iemand als Luther en velen na hem daarmee hebben gehad. Dat heeft er ook mee te maken dat onze aandacht – mede ten gevolg van het oecumenisch leesrooster – is verschoven: van de brieven van Paulus naar de evangeliën; het zijn verhalen die we als veel dichterbij ons staand beleven. Daarbij komt ook dat we tegenwoordig veel meer op hebben met verhalen dan met beschouwingen die we al snel ‘dogmatisch’ noemen. En daar – met dogma’s en dogmatiek – hebben veel mensen tegenwoordig al wel heel erg weinig mee.

3. Het tegoed

Ik kom bij het laatste punt: het tegoed van de protestantse traditie. Als ik het over ‘tegoed’ heb, dan realiseer ik me heel goed dat daar iets sterks subjectiefs in zit, want ik noem, ik reken bepaalde elementen tot dat tegoed. Ik kan het ook anders aanduiden: het gaat hier over de vraag wat ik als waardevol beschouw uit die traditie, waardevol om ook tegenwoordig vast te houden.

Mijn eerste punt – dat zal u niet verbazen, als u weet dat u hier tegenover een bijbelwetenschapper zit – betreft de centrale plaats die de Bijbel in de protestantse traditie inneemt. De Bijbels als voedingsbron voor het geloof. Zou ik helemaal voor mezelf spreken, dan ben ik zelfs geneigd om te zeggen: *de* voedingsbron voor het geloof. In die concentratie op de Schrift voel ik mij protestants, zeker ook omdat

binnen de Nederlandse protestantse traditie het Oude Testament daarin ook een belangrijke plaats inneemt.

Eerder, bij mijn schets van de protestantse traditie sprak ik over de Schrift als ‘bron en norm’; dat laatste hoort wat mij betreft ook onder dat tegood: om kerk en alles wat daarin en daarbij hoort, ook steeds in nauwe verbinding te houden met die bijbelse verhalen.

Tot slot, nog een opmerking daarbij, omdat er toch altijd weer de neiging is om die bijbelse verhalen terug te brengen tot enkele punten, zou ik willen zeggen dat het van groot belang is om aan de breedheid van de bijbelse verhalen recht te doen.

En mijn tweede punt dat ik als van uitermate grote waarde beschouw. Dat is de persoonlijke en vooral ook directe relatie van jou en God. Daar zit niemand tussen: geen predikant, geen kerk, geen paus, geen bisschop, geen priester. Om het klassiek-protestants te zeggen, genade en vergeving komen direct van God, dat is niet als dat je alleen via een ander, predikant of priester kunt verkrijgen.

Dat mag misschien iets subjectiefs hebben, daarnaast kan ook versplinterend werken (zie de grote hoeveelheid afsplitsingen die er nadien zijn geweest), maar het maakt (de protestantse versie van) geloof ook tot iets anti-autoritairs, iets heel persoonlijks, iets heel directs, en dan ook als iets heel intiem, dat in het protestantisme ook wel de bevindelijke kant wordt genoemd. Het zijn die twee aspecten die voor mij het hart van de protestantse traditie vormen. Ik ben benieuwd wat u op dit punt zou noemen. Ik heb gezegd.

Nico Riemersma